

ILUMINACE CHRUDIMSKÉHO GRADUÁLU¹

EMA SOUČKOVÁ

Abstrakt: Příspěvek se věnuje figurální výzdobě českého *Chrudimského graduálu*, který je deponován v Regionálním muzeu v Chrudimi. Iluminace vznikly pravděpodobně v poslední třetině 16. století a některé kompozice byly přejaty z grafik Bernarda Salomona.

Klíčová slova: 16. století, graduál, iluminace, miniatury, Bernard Salomon.

Výzdoba českého *Chrudimského graduálu*² patří rozhodně ke kvalitním iluminacím, které v 16. století vznikly. Na přelomu 16. a 17. století působí v Čechách iluminátor Matouš Radouš,³ jehož jméno je tradičně spojováno s výzdobou dvoudílného *Hradeckého graduálu*.⁴ Chrudimský rukopis byl pravděpodobně zhotoven kolem roku 1570.⁵ Už Karel Chytil naznačil, že mohl být vyzdoben v několika časových vrstvách a že se na jeho výzdobě mohl

1 Příspěvek vznikl s podporou *Stipendia Husovy nadace*.

2 *Chrudimský graduál* (Chrudim, Regionální muzeum, př. č. 12579, 1570), bibliografie k rukopisu např.: RYBIČKA, A. O starožitnostech a umělcích chrudimských. *Časopis českého musea*. Praha: Knihkupectví J. G. Calve, 1848, s. 419–424; SRB, F. – TADRA, J. *Památník pražského Hlaholu*. Praha: Nákladem zpěvákého spolku Hlaholu: V komisi knihkupectví B. Stýbla, 1886, s. 47; KONRÁD, K. *Dějiny posvátného zpěvu staročeského od XV. věku po zrušení literátských bratrstev* I. Praha: Dědictví sv. Prokopa, 1893, s. 131, 189; CHYTIL, K. Český graduál literátů chrudimských z doby kol r. 1570. Chrudim: Kuratorium prům. musea pro východní Čechy, 1898; CHYTIL, K. *Dějiny českého knihařství*. Praha: Společenstvo knihařů, 1899, s. 32; CHYTIL, K. *Soupis Památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do počátku XIX. století. XI. Politický okres chrudimský*. Praha: Nákladem Archaeologické kommisie při České akademii císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1900, s. 117–118; CHYTIL, K. *Malířstvo pražské XV. a XVI. věku a jeho cechovní kniha staroměstská z let 1490–1582*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1906, s. 190–191; KROPÁČEK, J. *České kancionály 16. století a iluminátor Fabián Puléf* (rukopis – diplomová práce na FF UK). Praha 1952, s. 127; VACKOVÁ, J. Podoba a příčiny anachronismu. *Umění XVI*. Praha: Ústav dějin umění ČSAV, 1968, s. 385; VACKOVÁ, J. Závěsné malířství a knižní malba v letech 1526 až 1620. In: *Dějiny českého výtvarného umění II/1*. Praha: Academia, 1989, s. 97.; TOŠNEROVÁ, M. *Průvodce po rukopisných fondech v České republice III. Rukopisné fondy muzeí a galerií v České republice*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 2001, s. 63.; KOUBA, J. Chrudimské graduály v dějinách české a evropské hudby. In: *Kulturní Chrudim minulosti a současnosti*. Chrudim 1999, s. 13–27.; MIKANOVÁ, E. Hudební Chrudim v 15.–18. století. In: *Kulturní Chrudim minulosti a současnosti*. Chrudim 1999, s. 28–37.; NESEJT, F. Graduály chrudimských literátů. *Východočeské listy historické* 21–22. Hradec Králové: Hradec Králové: Ústav historických věd PdF VŠP: Sdružení českých, moravských a slezských historiků – Historický klub, 2004, s. 287–290.; GRAHAM, B. F. H. *Bohemian and Moravian Graduals 1420–1620*. Turnhout, 2006, s. 150–152.; UHLÍŘOVÁ, J. *Chrudimské graduály z let 1530 a 1570 – analýza vztahu a proměny jejich repertoáru* (rukopis – diplomní práce MU FF). Brno, 2008; ŠÁROVCOVÁ, M. *Ikonografie česky psaných utrakvistických graduálů* (rukopis – disertační práce na FF UK). Praha 2011, s. 49–50; Rukopis je digitalizován. [online] [cit. 2015-03-28]. Dostupné z: <http://www.manuscriptorium.com/>.

3 Chytil, *Malířstvo...*, s. 195.

4 Královohradecký graduál (Hradec Králové, Muzeum východních Čech, sign. Hr–13/ Hr–14, 1594–1604), výběr bibliografie k rukopisu: KONRÁD, *Dějiny...*, s. 131, 187–188; KROPÁČEK, *České...*, s. 142–143; ČERNÝ, J. *Soupis hudebních rukopisů Musea v Hradci Králové*. In: *Miscellanea musicologica XIX*. Praha: Karolinum, 1966, s. 45–46; VACKOVÁ, *Podoba...*, s. 385; VACKOVÁ, *Závěsné...*, s. 97; BLÁHA, Z. *Osobnosti královohradeckých kancionálů. Erby a podobizny mecenášů a tvůrců iluminovaných církevních zpěvníků ze šestnáctého a počátku sedmáctého století*. Hradec Králové: Muzeum východních Čech, 2005.; GRAHAM, *Bohemian...*, s. 181–184; ŠÁROVCOVÁ, M. Iluminované hudební rukopisy české reformace. In: *Umění české reformace (1380–1620)*. Praha: Academia, 2010, s. 436–443.; ŠÁROVCOVÁ, *Ikonografie...*, s. 33–40. Rukopis je digitalizován. [online] [cit. 2015-03-28]. Dostupné z: <http://www.manuscriptorium.com/>.

5 Na fol. 53r se pod kolumnou v borduře nachází modrý štít, na kterém je bíle napsán letopočet 1570.

podílet i Matouš Radouš.⁶ Nicméně graduál je stylově značně odlišný od dvousvazkového graduálu z Hradce Králové. Martina Šárovcová si naopak povšimla, že se na dvou iluminovaných foliích nacházejí monogramy, pravděpodobně iluminátorů.⁷ Na fol. 149r se objevuje monogram VH a na fol. 277r AHN.

POPIS FIGURÁLNÍCH ILUMINACÍ

První iluminovanou stranou je fol. 2r, kde je ve vnitřním poli iniciály K miniatura s klečícím králem Davidem před Bolestným Kristem na oblacích,⁸ jenž je zobrazen v celé figuře. V borduře se poté nachází scéna s Kristem na hoře Olivetské.⁹ Folio 48r s rubrikou „Sanctus Summum“ má ve vnitřním poli iniciály S miniaturu s Kristem Pantokrátorem (Vševládcem),¹⁰ což je motiv, který bývá z ikonografického hlediska obvyklý spíše pro graduály v první polovině 16. století. Na fol. 59r vidíme v iniciále R Gedeona rozprostírajícího ovčí rouno na humně.¹¹ V důmyslné perspektivní zkratce je v iniciále D (fol. 74r) ztvárněná scéna Narození – typu Adorace.¹² V borduře se pak postupně od shora nacházejí miniatury Útěk do Egypta¹³, Vražedění nevinátek¹⁴ a pod kolumnou Klanění tří králů.¹⁵ Na fol. 81r s rubrikou „Na krztění Krista Pána“ se objevuje ornamentální iniciála A a pod kolumnou scéna Samsona nesoucího dveře Gázy.¹⁶

Iluminátor se u figurálních motivů v borduře na fol. 149r patrně inspiroval grafikami Bernarda Salomona.¹⁷ Ve vnitřním poli iniciály S se nachází Zmrtvýchvstání Krista [1],¹⁸ pod kolumnou scény Noli me Tangera [2]¹⁹ a Tři Marie u hrobu s andělem.²⁰ Oba tyto výjevy jsou spojeny krajinným prospektem v jednu miniaturu a zcela jistě pro ně sloužily jako předlohy Salomonovy Novozákonní ilustrace ze str. 61 („S. Matt. XXVIII. S. Marc. XVI.“) a 62 („S. Giou. XX.“). V okrajové borduře je scéna Cesta do Emauz [3]²¹ a Jonáš vyplivnut

6 CHYTIL, Český..., s. 27. Bibliografie k Matoušovi Radoušovi: CHYTIL, *Malířstvo...*, s. 195; TOMAN, P. *Nový slovník československých výtvarných umělců II*. Praha:Tvar, 1950, s. 342; VACKOVÁ, J. Epitafní obrazy v předbělohorských Čechách. *Umění XVII*, Praha: Ústav dějin umění ČSAV, 1969, s. 136–137; BLÁHA, *Osobnosti...*, s. 80–81; JAKUBEC, O. – MILTOVÁ, R. Matouš Radouš a jeho chrudimská dílna. Lokální produkce měšťanských epitafů. In: *Ku věčné památce: malované renesanční epitafy v českých zemích*. Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2007, s. 68–72.; JAKUBEC, O. – MILTOVÁ, R. Elias Hauptner a Matouš Radouš – malíři umírajícího času. Manýristické epitafy v českých zemích kolem roku 1600. *Umění LVII*. Praha: Ústav dějin umění AV ČR, 2009, s. 148–171.

7 ŠÁROVCOVÁ, *Ikonografie...*, s. 49.

8 Více k ikonografii: ROYT, J. *Slovník biblické ikonografie*. Praha: Karolinum, s. 67–70.

9 Viz Mt 26, 36–40; Mk 14, 32–42.

10 K ikonografii ROYT, *Slovník...*, s. 123.

11 Viz Sd 6,36–40.

12 Viz Narození Páně v Mt 2,1–12; L 2,1–20.

13 Viz Mt 2,13–23.

14 Viz Mt 2, 16–18.

15 Viz Mt 2,1–12.

16 Viz Sd 16, 1–3.

17 Výběr bibliografie k Salomonovi: MORTIMER, R. *Harvard College Library. Department of printing and graphic arts: catalogue of books and manuscripts*. Part I. French 16th century books. Cambridge: Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1964, s. 108–119, 504–507; BRUN, R. *Le livre Français illustré de la Renaissance*. Paris: A.ET J. Picard, 1969, s. 77–85; HARTHAN, J. *The History of the Illustrated Book. The Western Tradition*. London: Thames and Hudson, s. 92.; VOIT, P. *Encyklopedie knihy. Starší tisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově 2006, s. 771.

18 Samotné Vzkříšení Krista není v Bibli popsáno, viz HALL, J. *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*. London: Murray 1975, s. 262.; ROYT, *Slovník...*, s. 313–316.

19 Viz J 20, 11–18.

20 Viz Mt 28,1–8; Mk 16,1–8; L 24,1–11.

21 Viz L 24,13–27; Mk 16,12.

Obrázek č. 1: Detail Zmrtvýchvstání Krista na fol. 149r. Foto: Autor

velybou,²² což je chápáno jako typologický předobraz k Zmrtvýchvstání.²³ Cestě do Emauz sloužila jako předloha rytina z Novozákonních ilustrací ze strany 63 („S. Marc. XVI. S. Luc. XXIII.“). Iluminátor se drží kompozičního rozvržení a kopíruje i stavení, které se nachází v pozadí. Pro druhou miniaturu s Jonášem posloužila jako vzor ilustrace ze Starozákonních obrazů na str. 243 („Jonas II. & III.“). Na fol. 161r se nachází v iniciále M Nanebevstoupení Krista,²⁴ kterému přihlížejí apoštolové spolu s dvěma anděly. Pod kolumnou vidíme scénu s Eliášem, jenž je odvážen v ohnivém voze na nebesa.²⁵ To je tradičně považováno jako typologický předobraz k Nanebevstoupení. Fol. 170r má v iniciále D zobrazen výjev Sslání Ducha svatého nad apoštoly [4].²⁶ Postoje sedících apoštolů v popředí musely být inspirovány grafickou předlohou Bernarda Salomona ze str. 50 („S. Matt. XXVI. S. Giou. XIII.“), která ovšem zobrazuje Poslední večeři.²⁷ Z postavy Jidáše na levé straně se stal jiný, nespecifikovaný apoštol. Iluminátor mu odebral jeho atribut – měšec – a otočil jeho hlavu doleva, podobně jako je to na dřevorezu Poslední večeře Albrechta Dürera z *Cyklu Malých Pašijí*.²⁸ Postava apoštola vpravo byla ze Salomonovy grafiky transformována do miniatury bez větších úprav. V bordúře se na tomto foliu nachází Přejít Izraelitů přes Rudé moře²⁹ a Mojžíš přijímající desky Zákona,³⁰ což je typologický předobraz k Sslání Ducha svatého. Miniatura s Mojžíšem mohla být taktéž inspirována Salomonovou grafikou stejného námětu ze str. 118 Starozákonních výjevů („Exode III.“).

Na fol. 176r je v iniciále P Křest Krista v řece Jordánu³¹ a pod kolumnou klečící donátor před Ukřižovaným Kristem. Iluminátor výjev ztvárnil ve velké perspektivní zkratce, která svědčí o jeho značných schopnostech. Byl patrně obeznámen s nějakými studiemi o perspektivě, např. Albrechta Dürera nebo italských mistrů. Iniciála K z fol. 181v představuje výjev přijímání pod obojí.³² Folio 184r má v iniciále C pohled na oltářní menzu v chrámovém

22 Viz Jon 2,1–11.

23 ROYT, *Slovník...*, s. 289.

24 Viz Mk 16,19; L 24,50–53; Sk 1,9–12.

25 Viz 2Kr 2, 9–11.

26 Viz Sk 2,1–13.

27 Viz Mt 26,17–29; Mk 14,12–25; L 22,7–23; J 13,21–30.

28 Poslední večeře (rytina, 1511, 12 × 7 cm, London, British Museum).

29 Viz Ex 14, 15–31.

30 Viz Ex 19; Ex 20; Ex 31,18; Ex 34.

31 Viz Mt 3,13–17; Mk 1,9–11; L 3,21–22; J 1, 29–34.

32 K utrakvistické ikonografii např. BARTLOVÁ, M. Původ husitského kalicha z ikonografického hlediska. *Umění XLIV*. Praha: Ústav dějin umění AV ČR, s. 167–183.; BÍLKOVÁ, M. *Ikonografie v utrakvistické teologii* (rukopis – disertační práce na HTF UK). Praha 2007.

Obrázek č. 2: *Noli me tangere* na fol. 149r. Foto: Autor.

prostoru, na které je ukřižovaný Kristus. Kolem dokola jsou andělé s Nástroji Kristova umučení (Arma Christi). Nad Kristem se vznášejí Holubice Ducha svatého a Bůh Otec v podobě tetragrammatonu.³³ Pod oltářní menzou je zobrazena zkroucená kostra a drak jako symbol smrti a hříchu, nad kterými Kristus zvítězil. Dále se pod kolumnou v borduře spolu s erbem donátora objevuje Jákobův žebřík,³⁴ po kterém stoupají andělé do nebe.

V iniciále P na fol. 188r se nachází scéna Zvěstování Panně Marii³⁵ a pod kolumnou Navštívení Panny Marie, které mohlo být částečně inspirované grafikou stejného námětu z Novozákonních ilustrací Bernarda Salomona ze str. 13 („S. Luc I.“) Další figurální motiv vidíme na fol. 202v, kde je v iniciále D zobrazen klečící král David v krajině. Poslední iluminovaná strana (fol. 277r) má ve vnitřním poli iniciály Sbíráni many lidem Izraelským³⁶ a v borduře Bitvu Židů s Amalechity.³⁷ Kromě figurálních motivů obsahuje *Chrudimský graduál* také bohatou ornamentální složku, která se skládá z pestrobarevného akantu, fantaskních srostlic, růže nebo stylizovaného hroznového vína.³⁸ Ojedinele se na způsob středověkých drolerii setkáváme s vyobrazením tří satyrů zpívajících ze zpěvníku na fol. 85v.

33 K ikonografii Nejsvětější Trojice viz ROYT, *Slovník...*, s. 170–177.

34 Viz Gn 28, 10–13.

35 Viz L 1, 26–38.

36 Viz Ex 16,4–36; Nu 11, 7–9.

37 Viz Ex 17, 8–13.

38 K ornamentice např.: KUBÍK, V. Poznámky k „českým typům akantů“ (Studie k umělecko-historické terminologii středověké knižní malby 2). *Studie o rukopisech* XL, 2010, s. 109–223.

Obrázek č. 3: *Cesta do Emauz na fol. 149r.*
Foto: Autor.

Obrázek č. 4: *Sesláni Ducha svatého na fol. 170r.*
Foto: Autor.

SHRNUTÍ ROZBORU VÝZDOBY

Na výzdobě *Chrudimského graduálu* se patrně podíleli, jak je už zmíněno výše, dva iluminátoři, ale pravděpodobně ani jeden nebyl totožný s Matoušem Radoušem. Monogramista VH (fol. 149r) má oproti Radoušovi kresebnější styl, který se projevuje náročnými kompozicemi a častým zobrazováním krkolomných perspektivních zkratk, jež však nemusí být jeho vlastní invencí, ale mohly být silně ovlivněny dobovou grafikou. U některých výše zmíněných miniatur můžeme předpokládat, že se jedná o přímou recepci grafik Bernarda Salomona. Jeho ilustrace musely být pravděpodobně značně rozšířené, podobně jako na začátku 16. století cykly Dürerových dřevorezů. Postavy jsou většinou anatomicky správně zobrazeny. Iluminátor se vyžívá v teatrálních působivých gestech, která dodávají biblickým výjevům na intenzitě. Iluminátor VH pravděpodobně provedl většinu figurálních miniatur v rukopise. Podíl druhého mistra, monogramisty AHN, můžeme sledovat na konci rukopisu na fol. 202v, 217v a na fol. 277r, kde se nachází jeho iniciály. Oproti Mistrovi VH není tak zběhlý v zobrazování perspektivních zkratk a speciálně bitva s Amalechitskými působí jako nepřehledná změť lidí a koňů v neodstupňovaném prostoru. Iluminátor se patrně ze všech sil snažil o působivý účinek, tak jako monogramista VH, nicméně přes všechnu snahu výsledek není přesvědčivý.

Výzdoba graduálu však jako celek představuje kvalitní ukázkou iluminátorského řemesla, která i díky náročným kompozicím Mistra VH převyšuje některé práce pražských dílem z okruhu Fabiána Pulčře³⁹ či Matouše Ornyse.⁴⁰ Osobnosti iluminátorů však zatím zůstávají v rovině hypotetické a jejich objasnění je úkolem do dalšího studia rukopisu.

DECORATION OF THE CHRUDIM GRADUAL

Summary: The article focuses on the figural scenes of *the Chrudim Gradual* which is deposited at a local museum in the town Chrudim. The adornment of this type of manuscript maintains the contemporary layout of illuminated handwritten books. It consists of historiated initials and margins. The decoration of some folios is based in the concept of typological parallels. It means that the decoration shows a scene from *the New Testament* in an initial and a scene as prefiguration from *the Old Testament* in a margin. In the past the manuscript used to be connected with the workshop of the painter Matouš Radouš, but nowadays it does not seem to be probable. Contrarily, it is possible that two illuminators participated in the decoration of this gradual. The first master, who was signed of the monogram VH, is well-educated in perspective, while the second one, who was marked with the monogram AHN must have been only his assistant. Some miniatures were inspired by the engravings of the French woodcutter Bernard Salomon. The Salomon illustrations were most probably widespread throughout Europe and presumably had influenced many artists in the Lands of the Bohemian Crown and in Germany as well.

Key words: Miniature, gradual, 16th century, manuscript, Matouš Radouš, Bernard Salomon.

Mgr. Ema Součková (*1988)

Je doktorandkou na Katolické teologické fakultě Univerzity Karlovy (Ústav dějin křesťanského umění), kde zpracovává disertační práci na téma *Graduály z dílny Jana Táborského z Klokotské Hory*. Její odborný zájem je směřován na výzdobu rukopisů 16. století. Autorka byla v akademické roce 2014/2015 stipendistkou Vzdělávací nadace Jana Husa.

39 Bibliografie k F. Pulčřovi: VOCEL, J. E. Miniatury české XVI. století. Praha: Jaroslav Pospíšil, 1859, s. 7–14; Baum, A. Drobné příspěvky k životopisu některých umělců, někdy v Praze usedlých. *Památky archaeologické a místopisné* XII. Praha: Archaeologický sbor Musea království Českého: Maticе česká, 1884, s. 40; ZAMASTIL, K. Malíř Fabian Polirar. *Památky archaeologické a místopisné* XVI., 1893, s. 166–167; CHYTIL, Malířstvo..., s. 47, 48, 73, 79, 80, 81, 82, 179–185, 293; WINTER, Z. *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1909, s. 161, 238; KROPÁČEK, Českě..., s. 78–120; VACKOVÁ, *Podoba*..., s. 380; VACKOVÁ, *Závěsné*..., s. 95; ŠRONĚK, M. Malířství a sochařství 1550–1650. In: *Rudolf II. a Praha: císařský dvůr a residenční město jako kulturní a duchovní centrum střední Evropy*. Praha: Správa Pražského hradu, 1997, s. 363–364.; Graham, *Bohemian*..., s. 93–94.

40 Bibliografie k Matoušovi Ornysovi dále: RYBIČKA, A. Malíř Matouš Ornyš z Lindperka. In: *Památky archaeologické a místopisné* II, 1857, s. 90–91; CHYTIL, *Malířstvo*..., s. 294, 301; MATĚJČEK, A. *Dějepis umění* IV. *Umění nového věku* II. Praha: Jan Štenc, 1929, s. 237; VACKOVÁ, *Podoba*..., s. 382; STEJSKAL, K. Matouš Ornyš a jeho „rod císaře Karla IV“. K otázce českého historizujícího manýrismu. *Umění* XXVI, 1976, s. 13–58; VACKOVÁ, *Závěsné*..., s. 95; STEJSKAL, K. – VOIT, P. *Iluminované rukopisy doby husitské*. Praha: Grafit, 1991, s. 69.; ŠÁROVCOVÁ, *Iluminované*..., s. 459–461; BRODSKÝ, P. *Krásy českých iluminovaných rukopisů*. Praha: Academia, 2012, s. 43.